

ЭКАНОМІКА

УДК 133.8+910(476)-192/193

В. М. БУСЬКО, У. С. ФАЦГЕУ

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ І ГЕАГРАФІЧНАЙ НАВУКІ

(Да 100-годдзя з дня нараджэння С. П. Маргелава)

Навуковыя дасягненні ў любой краіне складаюць прадмет нацыянальнага гонару і разглядаюцца як народны здабытак. У той жа час навуковыя дасягненні з'яўляюцца вынікам працы канкрэтных людзей. На кожным гістарычным этапе развіцця той ці іншай краіны перад навукай паўстаюць канкрэтныя задачы, у рашэнні якіх як поспехі, так і няўдачы адзначаюцца масай аб'ектыўных фактараў. Тым не менш і ў перыяды вялікіх прарываў у пазнанні, і ў цяжкія часы сацыяльных катастроф і навуковых застоў заўсёды асобы адыгрываюць значную ролю ў навуцы. На наш погляд, усё адзначанае вышэй можна пацвердзіць на прыкладзе навуковай дзейнасці прафесара С. П. Маргелава — таленавітага беларускага эканаміста-географа і чалавека з супярэчлівымі поглядамі і трагічным лёсам.

У Беларускай Савецкай Энцыклапедыі [1], выданай яшчэ ў 70-я гады, змешчаны кароткі артыкул аб Сяіпане Прохаравічы Маргелаве. З гэтай і некаторых іншых біяграфічных крыніц можна даведацца вельмі мала. Звесткі аб нараджэнні (сакавік 1902 г., в. Рассохавічы Касцюковіцкага павета Магілёўскай губерні), і смерці (16 чэрвеня 1938 г., г. зн. пражыў усяго 36 год). Пасля заканчэння ў 1927 г. Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ён працаваў пад кіраўніцтвам акадэміка Г. Гарэцкага ў Беларускай навукова-даследчым інстытуце сельскай і лясной гаспадаркі. У 1930—1937 гг. прафесар Маргелаў быў загадчыкам кафедры эканамічнай геаграфіі Беларускай акадэміі навук (БАН), а затым — вучоным сакратаром Інстытута эканомікі БАН. Акрамя таго, у 1933—1935 гг. ён выкладаў у Інстытуце народнай гаспадаркі. Яшчэ паведамляецца, што ён з'яўляецца аўтарам прац аб размяшчэнні прамысловасці, сельскай гаспадаркі, народанасельніцтва Беларусі. Кіраваў складаннем атласа БССР. Вось і усё. У чым канкрэтна заключаўся навуковы ўклад гэтага вучонага? Аб гэтым у гісторыка-эканамічнай літаратуры даных не ўдалося знайсці.

Аднак па адрывачных успамінах, якія змяшчаюцца ў працах самога С. Маргелава і архіўных матэрыялах, можна даведацца, што ў 20 — 30-я гады ён працаваў з многімі вядомымі беларускімі эканамістамі і географамі — акадэмікамі Г. Гарэцкім, Т. Домбалею, І. Пятровічам, прафесарам А. Смолічам [2; 3].

Ужо ў першай сваёй навуковай публікацыі С. Маргелаў разгледзеў вельмі важную праблему абгрунтавання размяшчэння беконных заводаў у БССР [4]. Падобныя запыты ў той перыяд часу былі актуальнымі і значнымі як для эканамічнай тэорыі, так і для гаспадарчай практыкі. У адпаведнасці з перспектывным планам развіцця сельскай гаспадаркі, распрацаваным пад кіраўніцтвам Д. Прышчэпава ў наркамце земляробства БССР, у якасці аднаго з прыярытэтных накірункаў развіцця сельскай гаспадаркі рэспублікі была адзначана спецыялізацыя на свінагадоўлі, і планавалася стварыць сетку прадпрыемстваў па перапрацоўцы яе прадуктаў. Вытворчасць бекону павінна была стаць адной з экспертных вытворчасцей Беларусі, арыентаваных на збыт у Еўропе.

У сваім даследаванні Маргелаў абапіраўся на вынікі, атрыманыя раней іншымі беларускімі вучонымі, у прыватнасці, ён выкарыстоўваў характарыстыкі раёнаў рыначнай свінагадоўлі на тэрыторыі Беларусі, апісаныя М. Доўнар-Запольскім, С. Ждановічам, Е. Ярашчухом і Р. Бонч-Асмалоўскім. Але галоўны вынік гэтай першай працы заключаўся ў тым, што на аснове вылучанай нямецкім эканамікам А. Веберам тэорыі штандорта (месцазнаходжання) Мар-

гелаў адзначаў аптымальныя памеры і месца будаўніцтва беконных заводаў у БССР. У падліках за аснову былі ўзятыя затраты на сыравіну, рабочую сілу і транспарт і зроблены вывад аб тым, што будаўніцтва гэтых заводаў больш мэтазгодна ажыццяўляць у раёне рыначнай свінагадоўлі інтэнсіўнага тыпу, а менавіта ў Мінскай акрузе і самым горадзе Мінску. Пры абгрунтаванні велічыні завода Маргелавам былі ўлічаны вызначаныя А. Веберам так званыя «штандортныя фактары», а таксама вопыт беканізацыі ў Польшчы, апісаны М. Тэадароўскім — польскім тэарэтыкам-эканамістам.

Новы крок у развіцці гэтага напрамку С. Маргелаў зрабіў у наступнай сваёй публікацыі, у якой пры вырашэнні праблем размяшчэння вытворчасці абгрунтавалася неабходнасць узяць ўдзельні сельскай гаспадаркі з прамысловым будаўніцтвам праз «рыначную змычку паміж індустрыяй і земляробствам» [6]. Прымяніўшы тэорыю штандорта да крухмальнай прамысловасці, ён не толькі даказаў, што прадпрыемствы гэтай падгаліны з эканамічнага пункту гледжання найбольш рацыянальна будаваць у Гомельскай і Аршанскай акругах (пераважна ў месцах з таннай рабочай сілай, г. зн. у сельскай мясцовасці), але і растлумачыў, як гэта станоўча будзе ўплываць на ўздым ураджайнасці ў тых месцах. Як бачым, ужо ў першых сваіх працах Маргелаў пры выбары месца для размяшчэння прамысловага прадпрыемства на канкрэтнай тэрыторыі кіраваўся крытэрыям найменшых выдаткаў вытворчасці.

Аднак найбольш важны ўклад у развіццё тэорыі размяшчэння прадукцыйных сіл С. Маргелаў унёс сваёй фундаментальнай працай па праблемах размяшчэння ў БССР вінакурнай прамысловасці [7]. Звяртаючы ўвагу на навуковую навіну дадзенай працы, яе рэдактар — акадэмік Г. Гарэцкі — адзначаў, што ні ў савецкай, ні ў беларускай эканамічнай літаратуры яшчэ не было спроб давесці тэорыю А. Вебера да канкрэтнай галіны.

Больш таго, С. Маргелаў ўдалося выйсці за межы тэорыі А. Вебера і разгледзець уплыў на размяшчэнне прадукцыйных сіл дадатковых фактараў — сацыяльна-палітычных і планавых, а таксама паказаць перспектывы развіцця ў БССР бульбаводства і вытворчасці спірту з сыравіны гэтай сельскагаспадарчай галіны. У гэты перыяд навуковай дзейнасці беларускага эканаміста лічыў, што без выкарыстання тэорыі штандорта размяшчаць новую вытворчасць немагчыма. «Штандортныя фактары прадпрыемства ёсць вядомае прыстасаванне сумы фактараў, якія паказваюць выгаду, якую атрымае прадпрыемства, дзякуючы таму, што яно знаходзіцца менавіта тут, а не ў іншым месцы» [7, с. 27].

С. Маргелаў у адрозненне ад А. Вебера размежаваў штандортныя фактары на дзве групы: тыя, якія залежаць ад характараў самой вінакурнай прамысловасці і не зналі істотных змен пасля 1917 г. (г. зн. па сутнасці рыначныя фактары), і тыя, якія носяць палітыка-эканамічны характар. Да сацыяльных фактараў ён аднёс канцэнтрацыю дзяржавай гэтай галіны і адсутнасць канкурэнцыі, што, на яго погляд, дазваляла ў планавым парадку размяшчаць заводы ў тых месцах, дзе найбольшая выгада з пункту гледжання эканамічнай палітыкі, якая праводзілася дзяржавай.

Пры правядзенні гэтага даследавання Маргелаў асноўную ўвагу ўдзяліў сабекошту. Аналіз дынамікі размяшчэння спіртзаводаў, а таксама затрат на вытворчасць дазволіў зрабіць вывад аб мэтазгоднасці набліжэння пунктаў размяшчэння прадпрыемстваў да асноўнай і найбольш рэнтабельнай ва ўмовах БССР крыніцы сыравіны — бульбы. Былі таксама адзначаны раёны выгаднага размяшчэння гэтых заводаў — у Магілёўскай, Гомельскай і Мазырскай акругах, а таксама паказана, што ў Полацкай і Віцебскай акругах лакалізацыя дадзенай вытворчасці не мае перспектывы, паколькі там моцна развіты льнаводства, малочная жывёлагадоўля і свінагадоўля.

Такім чынам, С. Маргелавам, несумненна, быў зроблены важны ўклад у развіццё тэорыі і практыкі размяшчэння вытворчасці. Ім адным з першых былі атрыманы прыкладныя вынікі, заснаваныя на адаптацыі шэрагу палажэнняў тэорыі А. Вебера да канкрэтных галін беларускай эканомікі. Аналіз ранейшых прац С. Маргелава, а таксама іншых беларускіх аўтараў сведчыць аб тым, што ў канцы 20-х гадоў ХХ ст. эканамічная і геаграфічная навука ў БССР і СССР у цэлым знаходзілася на вельмі высокім узроўні, што параўноўваецца з перадавымі краінамі. Тут трэба прывесці адзін знакавы факт. Кніга А. Вебера па тэорыі штандорта, надрукаваная ў Германіі, як ужо адзначалася вышэй, у 1909 г., у СССР была выдана на рускай мове ў перакладзе Н. Марозава ў 1926 г. [8], у той жа час ў англійскім перакладзе ў ЗША яна з'явілася толькі ў 1929 г. [9]. Да гэтага часу С. Маргелаў з выкарыстаннем палажэнняў тэорыі Вебера ўжо не толькі правёў свае даследаванні, але і паспеў апублікаваць адзначаныя вышэй тры дастаткова вялікія працы.

Аднак трэба прызнаць, што С. Маргелаў, выканаўшы ў самыя першыя гады сваёй даследчыцкай кар'еры некалькі «пійнерскіх» прац вялікай навуковай значнасці, вельмі хутка «ад-

* Альфрэд Вебер — брат вядомага сацыёлага Макса Вебера — у 1909 г. апублікаваў працу «О размещении промышленности. Часть I. Чистая теория штандорта» [5], дзе ўнёў у навуковы ўжытак новае паняцце «штандорт», якое апісвае не рэальнае, а прапануемае аптымальнае месца размяшчэння (прыцягнення) вытворчасці, стварыў класіфікацыю фактараў размяшчэння вытворчасці (транспарт, рабочая сіла і агламерацыя) і паказаў механізм іх дзейнасці. У шпэрацкі час А. Вебера (пабач з І. Г. фон Тюэнэма і В. Лаунггартам) большасць спецыялістаў па рэгіянальнай эканоміцы адносіць да ліку заснівалінікаў, класікаў тэорыі размяшчэння вытворчасці.

хрышчываецца» ад тэорыі Вебера, тым самым фактычна адмаўляючыся ад многіх сваіх ранейшых вынікаў. Яго працы становяцца ўсё больш палітызаванымі, некаторыя з іх (найбольш познія) адрозніваюцца большавіцкай лозунгавасцю, апісальнасцю, мноствам спасылкаў на класікаў марксізму-ленінізму, як эрэлты, і публікацыі многіх іншых вучоных, працаваўшых у той складаны гістарычны перыяд.

У канцы 20-х гадоў С. Маргелаў прыняў удзел у ідэалагічным абгрунтаванні і падтрымцы адначаснага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР курсу на фарсіраваную індустрыялізацыю і калектывізацыю. У прыватнасці, у сваіх працах ён сканцэнтравваў увагу на крытыцы эканамічнай праграмы так званай «*беларускай кандратэвціны*» (у беларускім друку яе яшчэ называлі «*прыцеповіціна*», «*кисляковіціна*», у больш шырокім сэнсе — нацыянал-дэмакратычны накірунак у тэорыі і практыцы гаспадарання ў БССР як форма праўлення «правага ўхілу» ў партыі).

Ужо ў 1929 г. з'явілася яго рэцэнзія ў друкаваным органе ЦК КП(б)Б — часопісе «*Большевик Белоруссии*», прысвечаная аналізу працы М. Лайкова «*Нарыс па грамадзянскай аграрыі Беларусаў*» [10]. Выступаючы ў ролі крытыка, Маргелаў спыніўся на адным з найбольш дыскусійных у той перыяд часу пытанняў у партыйна-эканамічнай літаратуры СССР, а менавіта на прапарцыянальных развіццях сельскай гаспадаркі і прамысловасці, абгрунтавалішы памылковасць палажэння Лайкова аб залежнасці росту буйной індустрыі ад сельскай гаспадаркі, якая разглядалася як сыравінная база прамысловага будаўніцтва. Паводле меркавання Маргелава, гэты аўтар не ўлічваў, што сельская гаспадарка, па-першае, з'яўляецца адначасова рынкам збыту для прамысловасці, а не толькі рынкам сыравіны, а, па-другое, існуе адваротная залежнасць — «развіццё сельскай гаспадаркі ў сувязі з развіццём прамысловасці», паколькі асноўную ролю ў рэканструкцыі адыгрывае новая тэхніка.

У «*Большевик Белоруссии*» быў апублікаваны яшчэ адзін артыкул С. Маргелава з крытычным аналізам навукова-даследчай працы ў галіне эканомікі сельскай гаспадаркі, якая праводзілася ў БССР у 20-я гады [11]. Звяртае на сябе ўвагу яго сцвержанне аб поўнай адсутнасці ў царскі час усялякай навукова-даследчай працы на тэрыторыі Беларусі і статыстычных матэрыялаў, акрамя даследавання Ф. Ястрэмскага (у канцы XIX — пачатку XX ст. быў кіраўніком Мінскай казёнай палаты)^{*}, а таксама адсутнасці арганізацыйнага аб'яднання, планавання і ідэалагічнага кіравання ў галіне эканомікі сельскай гаспадаркі ў 20-я гады ў БССР. У якасці прыкладу апошняга ён спыніўся на дзейнасці аддзела сельскагаспадарчай эканоміі (А. Смоліч) Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі, які ўзначальваў Г. Гарэцкі. Яго крытыка зводзілася да даследавання супрацоўнікамі інстытута індыўідуальных сялянскіх гаспадарак (працы Ліодта, Кіслякова, Макарава), сувязі сельскай гаспадаркі з рынкам (працы Ждановіча), грамадскай аграрыі (працы Лайкова), якія па сутнасці, як лічыў Маргелаў, былі шкоднымі для сацыялістычнага будаўніцтва і насілі буржуазны, эклектычны характар. Абураенне крытыка выклікала нават імкненне Г. Гарэцкага і А. Смоліча ў сваіх планах пачаць распрацоўку чыста тэарэтычных праблем, узвязаных з «развіццём сусветнай эканамічнай думкі».

З пазіцыі сённяшняга дня такія абвінавачванні, канешне, здаюцца дзіўнымі, але яны характарызавалі «*дух часу*», імкненне стварыць новае грамадства, альтэрнатыўнае капіталістычнаму і якое базіравалася б на прынцыпова новай эканамічнай тэорыі, якая атрымала ў далейшым назву «*палітэканомія сацыялізму*». Гэта праявілася, у прыватнасці, ў абгрунтаванні Маргелавым напрамку рэарганізацыі ўсёй навукова-даследчай працы ў БССР, сярод якіх найбольш важнай стала арыентацыя на абслугоўванне запатрабаванняў не індыўідуальных сялянскіх гаспадарак, а сацыялістычных форм (саўгасаў, калгасаў), што патрабавала змянення тэматыкі даследаванняў, падрыхтоўкі кадраў праз аспірантуру і г. д.

З працы С. Маргелава «*Супроць беларускай кандратэвціны*» [12], апублікаванай у 1930 г., атрымліваецца, што ён яшчэ ў 1928 г. ананімна напісаў дзве рэцэнзіі (адна з іх у сааўтарстве з Г. Бондарам) у «*Большевик Белоруссии*» на кнігу А. Смоліча «*Арганізацыя сялянскай гаспадаркі ў раёнах Цэнтральнай Беларусі*», у якіх абвінавачваў аўтара ў неанародніцтве пры сельскагаспадарчым раяніраванні БССР. А пазней Маргелаў паставіў пад сумненне сцверджанне Смоліча, што ён раней А. Котава і Г. Студзенскага пры практычным раяніраванні прымяняў паказчык валавога і чыстага прыбытку, лічачы першыства ў гэтым метадзе за У. І. Леніным. Аднак нельга не адзначыць, што яшчэ ў 1930 г. Маргелаў становіцца выказаўся аб працы

^{*} Нагадасм, што Г. Гарэцкі, А. Смоліч і некаторыя іншыя беларускія эканамісты і географы пры крытычных адносінах да царскай палітыкі адносна Беларусі усё ж не адмаўлялі даволі высокага ўзроўню развіцця па асобных накірунках эканомікі сельскай гаспадаркі як навукі.

Смоліча «*Сельскагаспадарчыя раёны БССР у 1927—1928 гг.*» (Мн., 1930), назіаўшы яе карыснай для сацыялістычнага будаўніцтва.

Акрамя крытычнага аналізу працы Інстытута сельскай і лясной гаспадаркі, С. Маргелаў зрабіў аналагічны агляд дзейнасці кафедр геаграфіі і штандорта БАН, загадкамі якіх з'яўляліся адпаведна А. Смоліч і Г. Гарэцкі [13] (сімвалічна, што ў той час Маргелаў працаваў у складзе *брыгады па чыстыцы БАН*). Па-першае, стварэнне дзвюх кафедр, блізкіх па сваёй тэматыцы, ён абгрунтаваў як спробу «*правесці ў акадэмікі двух махровых кантрэвалюцыйна-раў*» — А. Смоліча і Г. Гарэцкага. Па-другое, падрабязна разгледзеўшы распрацаваныя перспектывныя планы НДР гэтых вучоных, ён іх ахарактарызаваў як буржуазныя. У Гарэцкага аб гэтым, па меркаванню крытыка, сведчылі: падзел эканамічнай геаграфіі на тэарэтычную і практычную часткі, што нібыта выдзіла адрыву ад сацыялістычнага будаўніцтва; вывучэнне існуючых штандортаў; планаванне камандзіроўкі ў Германію да Альфрэда Вебера з мэтай вывучэння лепшых буржуазных тэорыяў штандорта і г. д. У Смоліча гэта: эканамічнае раяніраванне пры дапамозе вывучэння геаграфічнай сферы, даследаванне такіх тэм, як, напрыклад, «*Беларуская эміграцыя ў Амерыку*», што нібыта з'яўляецца адрывам тэорыі ад практыкі і г. д.

А. Смоліч і Г. Гарэцкі абвінавачваліся таксама ў тым, што з'яўляліся манопалістамі ў гэтай працы, не рыхтавалі аспірантаў, а іх даследаванні па штандорту і эканамічнаму раяніраванню базіраваліся на буржуазнай метадалогіі А. Вебера і створаныя капіталістычнай эвалюцыйнай тэорыяй сельскай гаспадаркі, не ўлічваючы рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Акрамя таго, Г. Гарэцкі абвінавачваўся ў вылучэнні ролі Беларусі ў вывучэнні сельскай гаспадаркі, асабліва яе першыства ў СССР. Перад зліццём названых вышэй дзвюх кафедр у адну — кафедру эканамічнай геаграфіі, адзначаныя крытыкі (у тым ліку С. Маргелаў) паставілі ў якасці асноўнай задачы падрыхтоўку новых падручнікаў па фізічнай і эканамічнай геаграфіі, а таксама дакладнаму вывучэнню БССР у фізічных і эканамічных адносінах.

У 1930 г. С. Маргелаў апублікаваў кнігу [14], мэтай якой заключалася ў абгрунтаванні «*гістарычнай неабходнасці сацыялістычнай рэканструкцыі сельскай гаспадаркі ў выглядзе саўгасаў і калгасаў*». У сваім даследаванні ён паказаў, што ў параўнанні з Еўрапейскай Расіяй, не кажучы ўжо пра Заходнюю Еўропу, Беларусь да 1917 г. па ўдзельнай вазе сельскага насельніцтва ў агульным насельніцтве, па ўдзельнай вазе сельскай гаспадаркі ў так званым «*народным даходзе*» займала 1-е месца, а па народным даходзе на душу насельніцтва значна адставала не толькі ад Захаду (73 руб. супраць 292 руб. у Германіі і 463 руб. у Англіі), але і ад Еўрапейскай часткі Расіі (101 руб.). Як прынята ў той перыяд, асноўнай прычынай галечы і забітасці беларускага насельніцтва ён лічыў каланіяльную палітыку царызму. У працы былі выкрыты асаблівасці палярэвалюцыйнага развіцця беларускай сельскай гаспадаркі, якія сведчаць аб тэндэнцыі паслярэвалюцыйнага ўзроўню жыцця і інтэнсіфікацыі, «*абсераднячвання*» беларускай вёскі. Разам з тым НЭП не прывёў, на яго погляд, да таго, каб сельская гаспадарка развівалася як прамысловасць, паколькі індыўідуальныя, дробныя сялянскія гаспадаркі не ў стане кардынальна забяспечыць высокі эканамічны рост. Як выхад — перавод сельскай гаспадаркі на буйныя формы, паказаўшы статыстычным шляхам эканамічны выгады такога кроку: зніжэнне сабекошту, павышэнне ўраджайнасці, магчымасць выкарыстання тэхнікі і г. д. У папулярнай форме ён выклаў існуючыя формы калектывных гаспадарак: саўгасы і калгасы, якія ў сваю чаргу падзяляюцца на камуны, арцелі і ТАЗы. Гэта праца насіла ўяна прапагандысцкі характар.

З пачатку 30-х гадоў С. Маргелаў даследаваў у асноўным тры цесна звязаныя навуковыя праблемы: эканамічнае раяніраванне, перспектывы развіцця сельскай гаспадаркі і складанне падручніка па эканамічнай геаграфіі БССР. Пачатак гэтаму быў пакладзены экспедыцый у Дубровенскі раён і бліжэйшыя цэнтры, у склад якой уваходзілі яе кіраўнік М. Лойка, С. Маргелаў, В. Самцэвіч і інш. Яна была арганізавана секцыяй эканамічнай геаграфіі Інстытута эканомікі БАН сумесна з акадэмічнымі інстытутамі мовазнаўства і гісторыі, а таксама Цэнтральным бюро краязнаўства (ЦБК) [15]. У якасці галоўнай задачы экспедыцыі ставілася вывучэнне прамысловасці раёна і яго ўплыву на рэканструкцыю сельскай гаспадаркі і збору матэрыялаў для падручніка па эканамічнай геаграфіі.

Пры рашэнні праблемы эканамічнага раяніравання БССР С. Маргелаў сумесна з М. Лойкам першапачаткова звярнулі ўвагу на метадалагічны аспект, крытычна разгледзеўшы тэарэтыка-практычныя падыходы сваіх папярэднікаў [16]. За аснову імі былі ўзяты ўстаноўкі І. Сталіна аб наяўнасці разрыву паміж практычнымі поспехамі сацыялістычнага будаўніцтва і развіццём тэарэтычнай думкі, неабходнасці вызваліцца ў тэорыі ад «*буржуазнага хламу*» і пераходзе на марксіска-ленінскія пазіцыі. Таму яны бачылі галоўную задачу эканамічнай геаграфіі ва ўзмацненні практычнай накіраванасці ў сацыялістычным будаўніцтве, вылучыўшы

спецыфічную рысу гэтай навукі — вызначэнне перспектывы спецыфікацыі і прасторавага размяшчэння народнай гаспадаркі ў цэлым і асобных галін, г. зн. «стаць тэорыяй эканамічнага раяніравання». З такога пункту гледжання С. Маргелаў і М. Лойка прааналізавалі існуючыя ў дарэвалюцыйнай Расіі і СССР 20-х гадоў падыходы да праблемы раяніравання. Да асаблівацей дарэвалюцыйнага перыяду беларускія вучоныя аднеслі чыста пазнавальны характар таго раяніравання, якое праводзілася па фактарах, адрыў эканамічных раёнаў ад адміністрацыйных, упор на эвалюцыйнае, а не рэвалюцыйнае эканамічнае развіццё і г. д. Крытыкуючы гэтыя падыходы, беларускія аўтары паспрабавалі абгрунтаваць новыя метадалагічныя прыцыпы эканамічнага раяніравання, сярод якіх уплыў грамадскіх адносін на развіццё прадукцыйных сіл, а не толькі геаграфічнага асроддзя, найбольш важнае значэнне пры размяшчэнні вытворчасці пралетарскай дзяржавы і планавання. Яны сфармулявалі новае значэнне эканамічнага раёна — «спецыялізаваны вытворчы камбінат, які ўключае ў сябе народнагаспадарчую дзейнасць па сацыялістычнаму будаўніцтву на канкрэтна вызначанай тэрыторыі, — камбінат, які выконвае канкрэтныя функцыі ў сістэме тэрытарыяльнага падзелу грамадскай працы».

Абапіраючыся на выказванні І. Сталіна, С. Маргелаў і М. Лойка паспрабавалі абгрунтаваць новыя напрамкі ў навукова-даследчай працы ў БССР у галіне эканамічнага раяніравання, звярнуўшы асаблівую ўвагу на недапушчальнасць калейдэскалічнай змены спецыялізацыі раёнаў, а таксама на неабходнасць упору на агульнаэканамічнае раяніраванне ў працэсе сацыялістычнага будаўніцтва, г. зн. трэба разглядаць раён не ў якасці механічнай, а арганічнай частаўляючай усёй народнай гаспадаркі. Імі ў агульных рысах былі ахарактарызаваны і этапы такой працы: ацэнка прыроднай асновы развіцця прадукцыйных сіл, месца БССР у сістэме тэрытарыяльнага падзелу грамадскай працы, ініцыятыва асобных даследчыкаў, наяўнасць планаванай арганізацыі працы і марксісцкай метадалогіі. С. Маргелаў і М. Лойка не пагадзіліся са сцверджаннем Н. Баранскага, паводле якога значная колькасць спроб дарэвалюцыйнага раяніравання Расіі абумоўлена яе вялікай тэрыторыяй і разнародным характарам. Спыніўшыся на ацэнцы паслярэвалюцыйнага раяніравання ў БССР, яны лічылі ў якасці недахопу перавагу даследавання буржуазнага толку, падрабязна разгледзеўшы працы сваіх папярэднікаў — Н. Ярашэвіча, А. Смоліча і перспектывы план развіцця сельскай і лясной гаспадаркі, распрацаваны наркаматам земляробства.

З мэтай даказу гэтага С. Маргелаў і М. Лойка падрабязна разгледзелі погляды такіх расійскіх вучоных, як А. Ф. Фартунатаў, А. І. Скварцоў, А. Н. Чалінцаў, Б. Н. Кніповіч, Н. Нікіцін, А. В. Чайнаў, зрабіўшы вывад аб тым, што іх падыходы базіраваліся на агульных метадалагічных перадумовах, названых дробнабуржуазнымі: стаўка на адну якую-небудзь галіну (пераважна на сельскую гаспадарку), сцверджанне аб немагчымасці рэальнага вызначэння канкрэтнага раёна, адсутнасць сувязі паміж прыродна-гістарычнымі і сацыяльна-эканамічнымі фактарамі.

Сваё блананне тэарэтыка-метадалагічных праблем эканамічнага раяніравання і эканамічнай геаграфіі ў цэлым С. Маргелаў у той перыяд таксама выклаў пры напісанні рада рэцэнзій на кнігі вядомых расійскіх эканомгеографу А. Цімашова і Г. Чарданцава [18; 19]. Пры рэцэнзаванні кнігі А. Цімашова ён звярнуў увагу на яго сцверджанне наконт немагчымасці ў сувязі з невялікай практыкай эканамічнага раяніравання мець адну ўстаноўленую метадалогію, хаця ў працэсе асабістага даследавання прытрымліваўся апартунісцкай, эвалюцыйнай тэорыі Чайнава — Кандрацьева па планаванню, абвргаючы тым самым марксісцка-ленінскі метад. Другі адмоўны момант даследавання гэтага аўтара рэцэнзент угледзеў у апісанні асобных раёнаў без сувязі галін паміж сабой. Гэта дало падставу С. Маргелаву гаварыць аб шкоднасці перакладу на беларускую мову гэтай кнігі.

Больш разгорнутая крытыка і абгрунтаванне асабістых падыходаў да праблемы эканамічнага раяніравання былі сфармуляваны пры напісанні рэцэнзій на кнігу Г. Чарданцава, узяўшы гэту праблему з працэсам сацыялістычнага планавання. Тут ён абапіраўся на ўказанні У. І. Леніна і І. В. Сталіна аб тым, што матэрыяльнай асновай сацыялізму з'яўляецца буйная машынная прамысловасць на моцнай энергетычнай базе, а таксама відучая роля ў сацыялістычнай рэканструкцыі і спецыялізацыі асобных раёнаў індустрыі. Як і ў рэцэнзій на працу М. Лайкова, С. Маргелаў абвінаваціў Г. Чарданцава ў няправільным разуменні сувязі сельскай гаспадаркі з іншымі галінамі, пры разглядае сельскай гаспадаркі ў якасці самаразвіваючагася сектара эканомікі, ігнаруючы тым самым відучую ролю сацыялістычнай прамысловасці пры размяш-

* Падрабязна аб поглядах і ўкладзе гэтых вучоных у развіццё метадалогіі і тэорыі эканамічнага раяніравання гл. [17].

чэнні і спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці. Такі падыход ён назваў праяўленнем механіцызму ў эканамічным раяніраванні*.

У той жа рэцэнзій С. Маргелаў падрабязна разгледзеў тэарэтычныя праблемы спецыялізацыі народнай гаспадаркі, якія з'яўляліся, на яго погляд, цэнтральнымі ў эканамічнай геаграфіі як навукі. Ён лічыў, што паняцце «спецыялізацыя» Г. Чарданцаў пераніў у Н. Баранскага, покулькі разглядаў спецыялізацыю ў якасці аб'ектыўнага працэсу, абстрагуючыся ад сацыяльна-эканамічных умоў і не бачачы розніцы пры капіталізме і пры сацыялізме.

Другі метадалагічны парок у абодвух узаных аўтараў С. Маргелаў бачыў у іх сцверджанні, што спецыялізацыя заўсёды адбываецца мірным шляхам, тады як у рэчаіснасці пры капіталізме яна ажыццяўляецца стыхійна на базе антаганістычных супярэчнасцей, а пры сацыялізме — у плановым парадку пры абстрактнай класавай барацьбе з рэшткамі капіталізму. У якасці аргументаў беларускі вучоны выкарыстаў усё той жа прыём — спасылкі на К. Маркса, Ф. Энгельса і І. Сталіна.

Інтэрэс таксама прадстаўляе спроба С. Маргелаву абгрунтаваць блізкасць поглядаў Н. Баранскага, Г. Чарданцава, Б. Когана, В. Вінэра да буржуазных канцэпцый сусветнага эканамічнага развіцця тыпу натурфіласофіі, малтузіянства, геапалітыкі і г. д., якія апраўдваюць супярэчнасці ў капіталістычным свеце «прыроднымі ландшафтамі». Калі прытрымлівацца такіх устаноўак, як лічыў Маргелаў, БССР будзе заўсёды адсталяў у эканамічных адносінах ускарайнай СССР.

У заключэнні ўказанай рэцэнзій С. Маргелаў выступіў з крытыкай поглядаў Г. Чарданцава і Н. Баранскага на значэнне эканамічнай геаграфіі як навукі. Паводле меркавання Маргелаву, у задачу марксісцка-ленінскай эканамічнай геаграфіі ва ўмовах капіталізму павінны ўваходзіць пошук адказу на тры патрабаванні, што прад'яўляе сусветны пралетарыят, наказ абстрактнага супярэчнасцей, іх асаблівацей у кожнай краіне і рэгіёне, якія забяспечылі б перамогу над капіталізмам. Ён лічыў, што эканамічная геаграфія СССР павінна адказваць на запатрабаванні сацыялістычнага будаўніцтва, г. зн. стаць «навукай пра плановае геаграфічнае размяшчэнне сацыялістычных прадукцыйных сіл на прасторах СССР увогуле і ў яго асобных раёнах у прыватнасці».

На прыкладзе выкананага С. Маргелавым крытычнага аналізу існаваўшых у 20-я гады падыходаў у эканоміка-геаграфічнай літаратуры СССР вельмі добра праглядаюцца характэрныя рысы фарміравання так званай марксісцка-ленінскай эканамічнай геаграфіі ў БССР, якая стала базіравацца на партыйных устаноўках, яўным вылучэнні ў паняцціна-катэгарыяльным апарце сацыяльна-класавых момантаў, варажасці да распрацовак папярэднікаў і ігнараванні дасягненняў даследчыкаў на Захадзе. І факт актыўнага ўдзелу С. Маргелаву ў гэтым працэсе — цалкам відавочны. Тым не менш было б неаб'ектыўным сцвярджаць, што ўся навуковая дзейнасць гэтага беларускага вучонага, што адносіцца да 30-х гадоў, заслугоўвае толькі негатыўнай ацэнкі.

У 1932 г. у адпаведнасці з урадавым заданнем Інстытуту эканомікі БАН сумесна з Дзяржпланам БССР і ЦБК прыступіў да выканання вялікай і вельмі важнай па свайму тэарэтычнаму і практычнаму значэнню планавай тэмы па эканоміка-геаграфічнаму апісанню раёнаў БССР. З гэтай мэтай была створана спецыяльная камісія на чале з І. Пятровічам**, членам якой быў і С. Маргелаў. Калі Т. Домбаль распрацаваў агульныя метадалагічныя падыходы да рашэння гэтай праблемы [20], то С. Маргелаў і М. Лойка на іх аснове — канкрэтную праграму па апісанню раёнаў БССР [21].

Першыя вынікі міждyscyплінарнай працы былі выкладзены ў выдданай Інстытутам эканомікі ў 1933 г. калектывнай манаграфіі пад рэдакцыяй акадэміка Т. Домбала «Усе раёны БССР» [22]. У яе напісанні прынялі ўдзел такія вядомыя беларускія вучоныя розных спецыяльнасцей, як акадэмікі і прафесары Кайгарадаў, Афанасьев, Красоўскі, Дарожкін, Бахшееў. У той жа манаграфіі С. Маргелаў змясціў цікавы (нават з пазіцыі сучаснай геаграфічнай навукі) артыкул «Фізіка-геаграфічная карта БССР і зональныя эканамічныя падрайоны БССР», дзе прадставіў падрабязную характарыстыку па чатырох занальных раёнах БССР: Віцебска-Аршанска-Полцаккаму, Мінска-Бабруйска-Барысаўскаму, Мазырска-Турава-Рэчыцкаму і Гомеле-Магілёва-Крычаўскаму, выдзеліўшы іх спецыялізацыю.

Назапашанне матэрыялаў дазволіла ў 1936 г. выдаць вучэбны дапаможнік «Эканамічная географія БССР» [23] — першую падобнага роду працу, выдданую з часу ўтварэння

* У савецкай эканамічнай навукі пачатак 30-х гадоў прайшоў пад сцягам крытыкі механістычнага падыходу ў эканамічных даследаваннях.

** Хуткі гэта камісія была пераўтворана і яе старшынёй прызначаны Т. Домбаль.

Беларускай ССР. Яе адказным рэдактарам быў прафесар Я. Ракаў, які стаў незадоўга да гэтага дырэктарам Інстытута эканомікі БАН, а кіраваў аўтарскім калектывам С. Маргелаў, які з'яўляўся ў той час загадчыкам эканоміка-геаграфічнай секцыі гэтай установы. Ён жа напісаў значную частку падручніка, у тым ліку па Заходняй Беларусі. У гэтай працы была сабрана вялікая колькасць свежых даных па фізічнай і эканамічнай географіі БССР, таму яна была добра вядома ў іншых рэспубліках СССР. Тым не менш у гэтым дапаможніку, як і ў іншай вучэбнай літаратуры эпохі іпсінаманіі, пошуку «ворагаў» і «шкоднікаў», масавых сталінскіх рэпрэсій, было вельмі многа характэрных большавіцкіх лозунгаў, а таксама агульных і персанальных палітычных абвінавачванняў.

У заключэнне можна сказаць наступнае: нягледзячы на тое, што практычна ва ўсіх апошніх працах прафесара С. Маргелава прысутнічаюць падыходы, характэрныя для большавіцкай ідэалогіі, яго жыццёвы шлях, як і большасці супрацоўнікаў БАН 30-х гадоў, скончыўся трагічна. Архіўныя матэрыялы сведчаць аб супярэчлівых даных адносна прычын і дакладнай даты смерці С. Маргелава. Калі ў архіве НАН Беларусі ёсць копія пасведчання пра яго смерць 16 чэрвеня 1938 г. з указаннем прычыны — туберкулёз лёгкіх [24], то па іншых крыніцах ён быў 23 студзеня 1937 г. асуджаны па артыкулах КК БССР і 29 кастрычніка 1937 г. расстраляны [25].

Summary

The paper is devoted to contribution of professor S. P. Margelaw into Belarusian economic-geographic research school. He was one of the first in Soviet economic literature to apply the «standort» theory to location of various industrial enterprises. Evolution of his views on problems of regional economic distribution in Belarus is demonstrated. His role in preparing manual «Economic geography of the Byelorussian S.S.R.» and compiling national atlas is stressed.

Літаратура

1. Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мн., 1973. Т. 7. С. 13.
2. Інстытут эканомікі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. 1931—2001 / Под ред. П. Г. Никитенко, В. С. Фатеева. Мн., 2001.
3. Никитенко П. Г., Бусько В. Н. Они были первыми академиками-экономистами Беларуси. Мн., 2001.
4. Маргелаў С. Да пытання аб штандорце беконных заводаў на БССР // Сельское и лесное хозяйство. Мн., 1927. Кн. 3. С. 35—46.
5. Weber A. Über den Standort der Industrien. Teil I: Reine theorie des Standorts. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1909.
6. Маргелаў С. Проблема урджайнасці ў сувязі з развіццём штандорту сельскагаспадарчай індустрыі БССР // Сельское и лесное хозяйство. Мн., 1928. Кн. 7. № 5—6. С. 82—90.
7. Маргелаў С. П. Броўварная прамысловасць і яе штандорт на тэрыторыі сучаснай БССР (1884—1927 гг.) / Под ред. Г. I. Гарэцкага. Мн., 1928.
8. Вебер А. Теория размещения промышленности / Изд. и пер. Н. Морозова. Л., М., 1926.
9. Alfred Weber's Theory of the Location of Industries, translated by C. J. Friedrich. Chicago: University of Chicago Press, 1929.
10. Маргелаў С. Супроць беларускае кантрацэўшчыні // Большавік Беларусі. Мн., 1929. № 10—12. С. 116—123.
11. Маргелаў С. Даследчая справа ў галіне с.-г. эканоміі на БССР // Большавік Беларусі. 1930. № 6—7. С. 30—39.
12. Маргелаў С. П. Супроць беларускай кантрацэўшчыні. Мн.: БДВ, 1930.
13. Нікалаеў А., Лойка М., Маргелаў С. Нацдэмаўская праца катэдр географіі БАН (па матэрыялах брыгады па чыстых БАН) // Савецкая краіна. Мн., 1931. № 3. С. 31—37.
14. Маргелаў С. Калгасы аліны шлях сямства. Мн.: БДВ, 1930.
15. Хроніка // Савецкая краіна. 1931. № 5. С. 86.
16. Лойка М. I., Маргелаў С. П. Эканамічнае раёнаванне БССР (Крытычны нарыс па мэтадалогіі раінавання) // Савецкая краіна. 1931. № 6. С. 9—27.
17. Саушкін Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М.: Мысль, 1973.
18. Лойка М., Маргелаў С. Шкодная кніжка А. Пімашоў. Эканамічныя нарысы раёнаў і іх мэталогія / Под ред. В. Серафімава. Мн.: БАН, 1931 // Савецкая краіна. 1931. № 11. С. 66—67.
19. Маргелаў С. Супроць буржуазных скажэнняў эканамічнае географіі // Савецкая краіна. 1932. № 2. С. 58—72.
20. Домбаль Т. Ф. Праграма комплекснага эканамічнага вывучэння раёнаў БССР. Мн.: БАН, 1933.
21. Маргелаў С., Лойка М. Праграма эканоміка-геаграфічнага апісання раёнаў БССР // Савецкая краіна. 1932. № 3. С. 50—63.
22. Усе раёны БССР / Под ред. акад. Т. Ф. Домбаль. Мн.: БАН, 1933.
23. Эканамічная географія БССР / Адк. ред. Я. Ракаў. Мн.: БАН, 1936.
24. Архив НАН Беларуси. ф. 2, оп. 1, д. 3980.
25. Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Мн., 1992.

Інстытут эканомікі
 НАН Беларусі

Паступіў у рэдакцыю
 11.09.2001

УДК 330.1

С. Ю. САЛАДОУНІКАЎ

ЗНЕШНІ ГАНДАЛЬ І САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЯ ЖЫЦЦЁВАСЦЬ СОЦЫУМУ

У самым агульным выглядзе вынікі ўдзелу ў міжнародным гандлі для таго ці іншага соцыуму (дзяржавы, этнаса, суперэтнаса) могуць заключацца: 1) ва ўмацаванні жыццёвасці соцыуму: паступальны эканамічны рост; аслабленне сацыяльна-класавых антаганізмаў; паспяховая сацыяльна-эканамічная, палітычная, ваенная, духоўная або іншая экспансія; 2) у адсутнасці якіх-небудзь вынікаў для соцыуму; 3) у зніжэнні жыццёвасці соцыуму: эканамічная дэградацыя або аднабаковы эканамічны рост якіх-небудзь галін гаспадаркі (напрыклад, леса-нарыхтоўка), які вядзе не да доўгатэрміновага і паступальнага прагрэсу эканамічнай сістэмы, а да яе перспектывай дэградацыі; умацненне сацыяльна-класавых і іншых антаганізмаў; анігіляцыя нацыянальнай дзяржавы; схільнасць да знешняй экспансіі, якая, урэшце, вядзе да гібелі соцыуму.

Дзеля карэктнага навуковага вывучэння ўплыву знешняга гандлю на сацыяльна-эканамічнае развіццё соцыуму, на наш погляд, неабходна ўлічваць дзве акалічнасці.

Па-першае, сутнасны (невыводковы, устойлівы, нечасовы і г. д.) змены сацыяльна-эканамічнай сістэмы ў любым соцыуме, як правіла, адбываюцца не ў адзін момант, а, наадварот, патрабуюць дастаткова працяглага прамежку часу. З пункту погляду гнэсэалогіі, для таго каб пазбегнуць аберацьці блізкасці, неабходна разглядаць вывучаемую з'яву на дастаткова працяглым прамежку часу. У адваротным выпадку савецкі вучоны ў 70-я гады прыме за норму міжнароднага гандлю тавараабмен паміж краінамі СЭУ; сучасны заходнеўрапейскі даследчык — гандаль сярод краін ЕЭС, ЗША і г. д.; кітайскі мысліцель III стагоддзя да нашай эры — гандаль царства Цынь з хуну, дунху, ді, лзуфанямі і г. д. Вывучэнне любога сацыяльнага аб'екта мае практычнае значэнне толькі тады, калі ёсць магчымасць азірнуць аб'ект цалкам, у нашым выпадку — гэта вывучэнне ўплыву знешняга гандлю на сацыяльна-эканамічнае развіццё соцыумаў на працягу тэмпаральна-працяглага прамежку. Інакш, тыя ці іншыя формы міжнароднага гандлю, якія ўяўляюцца сучасніку аптымальнымі для паступальнага развіцця нацыянальнай эканомікі, на самай справе могуць у перспектыве прывесці да зніжэння сацыяльна-эканамічнай жыццёвасці соцыуму.

Па-другое, кожнае навуковае абагульненне мае права на існаванне, калі разглядаецца дастаткова вялікая колькасць аб'ектаў.

Усе дзяржавы ў той ці іншай ступені падтрымлівалі айчынных вытворцаў і фінансістаў. У сувязі з гэтым характар антыманопольных рэгуляцыйных мер, якія прымяняюцца на міжнародным рынку, радыкальна адрозніваецца ад абароны канкурэнтнага асяроддзя на ўнутраным рынку. У міжнародных гандлёвых адносінах дзяржава непазбежна выступалі і выступаюць у якасці суб'ектаў эканамічных адносін. Менавіта іх (краін) пазіцыі і сілы правядзючаюць канкурэнтнае асяроддзе на сусветным рынку. Прычым гэта зусім не з'яўляецца арыбутам Новага часу, а існуе як рэальнасць з VI стагоддзя да нашай эры (так, напрыклад, Сусветная вайна VII стагоддзя была абумоўлена супрацьстаяннем краін, што імкнуліся да свабоднага міжнароднага гандлю, — Кітай, Візантыя, Усходне-цюркскі каганат, Эфіопія і інш., з дзяржавамі, якія вызывалі пратэктанізм, — Іран, Заходне-цюркскі каганат і інш.).

Выступаючы ў якасці суб'екта міжнародных эканамічных адносін, дзяржава (або этнас), як правіла, імкнецца аптымізаваць умовы рэалізацыі сваіх інтарэсаў, перш за ўсё эканамічных. Залежнасць эканамічных, або, больш дакладна, сацыяльна-эканамічных інтарэсаў краіны (як суб'екта эканамічных адносін) ад рэаліі міжнародных эканамічных адносін праўдзюцца дваяка. Па-першае, узроўнем развіцця матэрыяльных умоў сусветнай эканамічнай сістэмы і дадзенага рэгіёна вызначаецца аб'ектывная аснова (змест) інтарэсаў, г. зн. сфера магчымасцей, якія фарміраваліся на аснове дадзенага ўзроўню развіцця грамадскага быцця. І, па-другое, становішчам сацыяльна-эканамічнага суб'екта ў сістэме дадзеных міжнародных эканамічных адно-